

MƏQALƏ

Fəridə Hicran Vəliyeva

Türk xalqları şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

feridehicran60@mail.ru

75*1 (16) 2020*

Kamal Ümmi yaradıcılığında eşqin əsas prinsipləri

Kamal Ümmi XV əsrin önəmli mütəsəvviflərindən biri olaraq haqqında mənqəbələrdə söz açılan, kəraməti ilə də məşhurlaşmış şairlərdəndir. Həyatı ilə bağlı geniş məlumat olmasa da, onun Ərzincanlı Şeyx Bəhaəddinin dərvişi olması, təxminən 1475-ci ildə dünyasını dəyişməsi və hətta 1423-24 cü illər arasında II Muradın Boluda dincəldiyi vaxt xeyir-dua almaq məqsədi ilə onu ziyarət etməsi də tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmış dəqiq məlumatlar arasında vurğulanır. Ömrü yolu ilə bağlı nisbətən əhatəli mənbə isə Dəvriş Əhmədin mənqəbənəməsi hesab olunur. Burada onun uzun illər Boluda yaşaması təkkə və türbəsinin də həmin məkanda olması göstərilir. Dəvriş Əhməd söylənən bir çox rəvayətlərə əsaslanaraq Ümminin Xorasandan gəldiyini və əslən Oğuz boyuna mənsub olduğunu da qeyd edir. Kamal Ümminin Anadoluda iç dünyasına qapanmaqla tərki-dünya bir həyat yaşaması, şəhər mühitindən uzaqlaşmış dağlara sığınaraq eşq yükünü Nazardağda, Aladağda çəkməsi də bu mənqəbələr arasında yer almaqdadır.

Hətta şairin yaradıcılığını tədqiq edən dosent-doktor Həyatı Yavuzər də vurğulayır ki, onun həyatı ilə bağlı bilgilərə sahib ola bilməsək də, cəkilib Boz Armut dağlarında yurd salması, yabanı bitkilərin əhəmiyyəti ilə maraqlanması və insan orqanizmi üçün faydalarını araşdırmağı özünə peşə etməsi də təsdiqini tapmış fikirlərdəndir:

Boz Armut Tağların etmişdi məva
Açub ol yerləri eylərdi ehya... (1,6)

Seyx Sücaüddinin isə “Vilayətnamə”sində Kamal Ümminin məşhur Azərbaycan şairi İmaməddin Nəsimi ilə möhkəm dostluğundan bəhs edir və onlarla birgə burada Qayğısız Abdalın da adını çəkir. Kamal Ümminin Hacı Bayram Vəli ilə dostluğu da diqqətdən yayınmayan maraqlı nüanslardandır və şair haqqındakı mənqəbələrin birində Dəvriş Əhməd yazır ki, onların arasında böyük məhəbbət var imiş və elə bir gün olmazmış ki, Hacı Bayram Kamal Ümmiini yoxlamasın, onun halını xəbər alıb salam verməsin (1,10).

Şarin tərcümeyi-halında üç oğul atası olduğu məlum olsa da, burada yalnız Sənan və Camalın adı vurğulanır.

Cihanda var idi üç oğlu anun
Sürur-qəlbi idi övliyanun (1,7).

Kamal Ümminin oğlu Camalla bağlı söylənən bir rəvayət də cox maraqlıdır. Mənqəbələrdən birində qeyd olunub ki, “Kamal Ümminin oğlu Camal həddən artıq dələduzluq edər, həyatını əyləncələrdə keçirmiş. Ondan padşaha şikayət edilir və Camal ölüm hokumu ilə cəzalandırılır. Bundan sarsılan Ümmi bir gecə padşahın yuxusuna girir. Padşah yuxusunda görür kı, Ümmi onun üzünə var gücü ilə bir sillə vurur. Yuxudan təlaş içində oyanır, üzünün ağrısına dözə bilmir və hətta üzündə o sillənin yeri də qalarkən anlayır ki, o Ümminin oğlunun cəzasını haqsız verib və ona görə də kəramət sahibinin qəzəbinə tuş olub. Elə həmin gün çağırtdırıb ondan üzr diləsə də, qısa bir müddət ərzində dünyasını dəyişir. Onsuz da Ümminin kəramətlərinə inanan xalq, bu hadisədən sonra onun mötəbər bir şeyx və hal əhli olduğunu bir daha təsdiqləyir. Kamal Ümminin cox böyük kəramət sahibi olması şeirlərinin məzmunundan da aydın olur.

Mütəsəvvifin günümüzə gəlib çatan bir “Divan”ı qorunub saxlanılır. “Divan”ında yer alan iki yüz beytlik şeiri arasında Ərmağan adı ilə qeydə alınmış təsəvvüf məzmunlu məsnəvisi də vardır. Məsnəvi alleqorik əsər kimi qələmə alınsa da, peyğəmbərin öyüdlərini təlqin edir və bu əsərə “40 hədis” də deyilir.

Şairin yaradıcılığının əsas konsepsiyası ilahi eşq və bu eşqə yetişməyin yollarını anlatmaqdır. Onun hər misrasında bir hikmət yükü izlənilir və bu yük yalnız əxlaqi nəsihətləri ehtiva edir. Şair digər mütəsəvviflər kimi dünyaya gəlmənin mahiyyətini, aləmdə olan bütün dəyişmə və təkamülün səbəbini eşqdə görür. O eşqi batini işıqlanma mənbəyi və mənəvi-əxlaqi kamillikdə oyanış əlaməti kimi qiymətləndirir. Eşq anlamını qeyb aləmində axtaran Kamal Ümminin dünyaduyumunda əsas yeri talibin eşq yoluna yönəlib Salik kimi seyrə səfər etməsi tutur. Yəni onun yaradıcılığında ilk olaraq Seyri-sülukda davam etməyin savabı və mahiyyəti acıqlanır. Seyri-süluk ifadəsini bir çox mütəsəvviflərdən fərqli olaraq “seyri-səfər” kimi vurğulayan şair bu eşq yolunun bütün tərəflərini şeirlərində ustalıqla incələyə bilmişdir. Süluk əslində yol deməkdir, “seyri-süluk” isə bu yolun seyrinə dalmaq, bu yolda müşahidəci olub izləmək, axtarmaq və öyrənmək mənalarını ifadə edir. Mütəsəvviflərin dediyi kimi,

bu yol eşq yoludur, ona görə ki, Saliki bu gərgin yola sövq edən, aparan ilahi eşqidir, yəni allahına olan məhəbbətidir, sevgisidir. Təbii ki, seyri-süluk əsasən həyat yoluna, ömür yoluna da bir işarədir. Lakin seyri-süluk ilk olaraq təsəvvüf təlimində tərbiyə ilə bağlı mənalar daşıyan ilahi eşqin bütövləşmə məqamına yetişməyə doğru yönələn bir tərəfidir.

Şairin düşüncəsində də təsəvvüf təliminə uyğun olaraq, seyri-sülukda təriqət yolunun bələdçisi mütləq varlıq olan Tanrıdır. Təsəvvüfi düşüncəyə görə, bu yolu o açmışdır, yəni salik bu yolu özbaşına keçə bilməz.

Ey yolun hadisi, mülkün maliki
Sən yetişdür mənzilə hər saliki (1,212).

Müəllif göstərir ki, Salik keçdiyi yolları seyr edir, Tanrı isə saliki təqib edir. Seyri-süluka başlayan Talib bu çətinlikləri keçməyə, Salik ola bilməz. Bütün mütəsəvviflər kimi Kamal Ümmnin də dünyaduyumuna görə, seyri-süluk hər bir kəsin həyatında eyni cür ötürür. İnsan var ki, bu yolu qırx günə, insan var ki, bir ilə və ya daha uzun bir müddətdən sonra başa vurur. Kamal Ümmi araşdırıcılarından olan Həyati Yavuzər göstərir ki, şairin nəzərində seyri-süluk təriqətdə təqib edilən bir üsuldur və burada süluk əhlinə salik və salikin təqib etdiyi yol və metod məslək, mənzilə yetişən salikə isə vasil oldu deyilir (1,211). Kamal Ümmi də bütün həmfikirliləri kimi tərki-dünya olmayanların bu yola girə bilməyəcəklərini dönə-dönə təkrarlayır. Təsəvvüf təlimində bu yola məxsus müəyyən terminlər də işlədilir ki, bunlardan biri fənafillahdır. Kamal Ümmi göstərir ki, fənafillah Salikin zikr, təfəkkür və riyazət ilə bəşəri sifətlərindən ayrılmasıdır.

Sidq ilə fəqrü fəna yoluna əzm etdün isə
Nə işündür sənün ayruk bəgü sipahi, gönül (1,216).

Bəqabillah isə fənafillahdan sonra gələn, Allah ilə birgə olma məqamıdır. Şair bu məqamda salikin bir damla məsafəsindəki varlığının Vəhdət dənizinə qatılmasından bəhs edir.

Dörd dərəcənin izahını verən mütəsəvvif mərtəbələrə çatmaq üçün keçilən ilahi eşq yolunda Salikin vəzifələrini də açıqlayır və göstərir ki, birinci mərtəbədə Allaha yolçuluq məqamı başlanır və bu mərtəbəyə qalxmaq üçün ilk olaraq nəfs mənzilindən çıxmaq lazımdır. Sonra bu yolçuluqda kəsret və vəhdət dərk edilməlidir ki, yolçuluq başa çatsın. Nəfs mənzilindən çıxan insan Allahı seyr etmək məqamına keçir. Yəni mənəvi seyr yolçuluğuna başlayır. Bu yolçuluqda Salik Allahda yox olur, və bununla fənafillah dərəcəsinə yüksəlir (1,216).

Aşıqın fənafillah dərəcəsinə çatdığı məqamı, yəni onun diliylə desək, aşıqın dostuna vasil olmasını şərh edərkən şair oxucusuna Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərini də xatırladır.

Kimsə hiç Simurqa irməz uymayınca hüdhüdə,
Pəs nə bilsün dəgmə küş kim kancarudur Kuhi-Qaf (1,216).

XIII-XV əsrlərin təsəvvüf şairlərinin, demək olar ki, hamısı bu məsələyə öz münasibətlərini Allaha qovuşma məqamı ilə sonlandırır.

Kamal Ümmi isə bir çox mütəsəvvif şairlərdən fərqli olaraq şeirlərində bu məqamları ayrı-ayrı başlıqlarla çox mükəmməl tərzdə izah etmiş, Süluk əhlinə Salik, Salikin təqib etdiyi yol və metoda məslək, mənzilə yetən Salikə isə Vasil ismi verildiyini göstərmişdir (1,211).

Təsəvvüf fəlsəfəsinin aparıcı nəzəri müddəaları işığında yazıb-yaradan Kamal Ümmnin fikrincə, özündə nəfs, tamah, hiylə kimi neqativ hallar saxlayanlar bu yola yönəlib Salik ola bilməz. O zaman bu yükün ağırlığı onun yolçuluğuna mane olar – deyən arifin bu cür fikirləri də şeirləri arasında çox təbii səslənir. Şair vurğulayır ki, bu yola çıxarkən bir incə tükə belə nəzər yetirmə, nəfs salma, yoxsa yolun əbədi olaraq bağlanar.

Bir qıla qılma nəzər, qalma girü
Yoxsa bağlar yolunu o incə qıl (1,212).

Kamal Ümmi bu yolda büdrəyənləri də xatırlayır, onların üzərində dünya malı olan iynənin belə, ağırlığından bəhs edərək bəlli bir yerdə qalmasının səbəbi olduğuna işarə edir.

Şair kamil insan konsepsiyasını hazırlayan bir mütəsəvvif kimi bu yolun incəliklərini poeziya dili ilə oxucusuna daha rəvan anlada bilir. Bu yolda insanın öz vücudu yüngül olduğu kimi, amalı, istəyi də təmännəsiz, saf və müqəddəs olmalıdır.

Əslində dövrün, zamanın şeirə, sənətə verdiyi qiymət də mütəsəvviflərin bu yolu poeziya dili ilə anlatmaqlarına səbəb olmuşdur.

Axirət dövlətlərinə dünyadan qaçan yitər
Yolu qoyub qula uyan mənzilə haçan yitər (1,212).

Bu baxış Hacı Bektaş Vəli ilahilərində izahını daha aydın tapır. Lakin Hacı Bektaşla digər mütəsəvvif şairlər arasında fərqli baxışlar da müşahidə olunur.

Hacı Bektaş Vəli “Məqalat” da bu məsələləri elə dəqiqliklə incələmişdir ki, oxucu üçün heç bir məqam qaranlıq qalmasın. Bütün bunlar təsəvvüf şairlərinin yaradıcılığında çox geniş yer alır. O cümlədən Hacı Bektaş Vəli və Kamal Ümmi şeirlərində bu məsələlərə aydınlıq gətirərək mükəmməl şəkildə izah vermişlər. Kamal Ümmi təsəvvüf yolunun ilk qapısı olan şəriət haqqında deyir ki, şəriət yolunda olanlar könül darlığı çəkməzlər, islamın ilk təməl hökmü, təsəvvüf yolunun ilk mərhələsi ilk qapısı şəriətdir. Şəriəti bilmədən, ondakı məqamları yaşamadan digər məqam və qapılara yaxınlaşmaq mümkün deyil.

Salik bu minvalla üçüncü mərifət və dördüncü həqiqət qapısına keçə bilər. Bir çox mənbələrdə üç və dördüncü qapıların yerləri dəyişik göstərilə də, Hacı Bektaş Vəli də, Kamal Ümmi də mərifət qapısının həqiqət qapısından əvvəl gəldiyini döndöndə vurğulayır və izahını verirlər. Salikin ilahi eşq ilə Tanrıya qovuşması üçün bu mərtəbələri keçib mənəvi yolunun qarşısında dayanan dörd dərəcəyə sahib olması da vacibdir.

Kamal Ümmi izah edir ki, burda məqsəd məkanı tərk etmək, məkansızlıq məqamına yetişməkdir. Şairin düşüncəsinə görə, bu yola girən mürşid mütləq əllərini tutaraq tövbə etməlidir. Hər bir əməlinə nəsihətləri diqqətə almalı, özündən böyüklərin öyüdlərinə hörmətlə yanaşmalıdır. Süluk zamanı ən yüksək məqamlara yetişən yolçu Huma quşu kimi laməkanda seyr edər.

Hər nəfəs canum huması laməkan seyrin qılır
Gərçi nəfsüm bayquşu giçmədi bu viranədən (1,212).

Seyri-suluk zamanı yolçunun, müxtəlif məqamlarda hallar keçirməyini, yəni hal-dan-hala düşərək təcəlli etməyini də şair nəzərindən qaçırmır. Əslində bu, İslamda yaşanan bir anlamdır. İslam şəriətin batini olduğu kimi təsəvvüf də islamın özüdür (6,19). Təsəvvüf dinin açıq hükümlərinin yardımçısıdır (6,25).

Təklil və təcrid məqamlarını yaşayan Salikin sülukunu başa vurub, fənafillah mərtəbəsinə yetişməsinə şair suya qərq olma məqamı ilə müqayisə edir. Bu məqamda Sultan Vələdin damlanın dənizə qovuşması və ya Gülşəhrinin kölgənin günəşdə yox olması və sair halların təsvirini verən beytləri xatırlanır.

XV əsrin təkkə şairləri sırasında xüsusi yeri olan Kamal Ümmi şeirlərində təsəvvüfi baxışlara məxsus bütün məqamlara diqqət yetirmişdir. Onun şeirlərində təsəvvüf özəlliklərinin küllü çalarları əks olunmuşdur.

Əsərlərində seyri-suluk və Salikin yolu tam mənası ilə açılır və bu yoldakı bir çox məqamlara işıq salınır. Seyri-sulukla bağlı verilən bütün açıqlamalarının məzmunundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təsəvvüf təlimi bütövlükdə böyük bir əxlaqi nəzəriyyədir. Yəni insanda kamillik, ədalət, mərhəmət, səxavət və bu kimi fəzilətləri cəmləşdirmək məqsədini gözləyən bu təlim dövrünün tələblərinə uyğun bir səviyyədə icra edilib konsepsiyalaşdırılmışdır. Kamal Ümmi də bir təsəvvüf şairi kimi fikirlərini oxucularına təlqin etmək üçün bu konsepsiyadan məharətlə istifadə etmişdir.

Təsəvvüf təlimindən rişət alan talib eşq yolunda da öz elmi-dini, fikri, düşüncəsi ilə sülukdan keçən bir mürid kimi müəyyən zamandan sonra mürşid olaraq yetişir. Bu düşüncə demək olar ki, bütün mütəsəvviflərin yaradıcılığında yer alır. Hətta şairlər bu yoldakı məqamların, mərtəbə və mücadilə üsullarının mahiyyətinə də vararaq onları təhlil edirlər.

“Təsəvvüf və təqriqət” əsərinin müəllifi Eraydın sülukla bağlı maraqlı bir bənzətmə işlədir: “Oxumadan alim, gəzmədən səyyah olmaq mümkün olmadığı kimi, mücadilə və mübarizəsiz də təsəvvüfə doğru yol gedilməz”. Eraydının da fikirlərində XIII-XV əsrlərin təsəvvüf şairlərinin bu məsələ ilə bağlı vurğuladıqları anamlar əks olunur. “Suluk” varlığa yetişmək üçün mücadilə yoludur. Tələbəklik həyatını elmdə seyri-sulukla bənzədənələr də təbii ki, elm yolunda aparılan mücadiləni, çalışıb, çətinliklərə dözüb, elmin açarını ələ almaq kimi nəticəni nəzərdə tutublar. Təsəvvüfi baxışlara görə, seyr əsasən Salikin cəhalətdən çıxıb elmə girməyi, pis əməllərdən gözəl əxlaqa yönəlməyi və öz varlığından Haqqa doğru irəliləməsidir. Şair bu fikirləri aşağıdakı kimi ifadə edir.

Bu yola canlulardan kimsə varmaz

Vəli cansuz gələnlərə səladur (1,211).

Vəlilik Alahla dost olma məqamına yetişməkdir və şair izah edir ki, vəli yalnız türki-dünyalara aid bir məqamla ilgilidir.

Təbii ki, ilk olaraq eşqin gücü ilə yanaşı, ağıl və qəlbin də bu yolda mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini şair inkarolunmaz sayır. Bütün eşq əhlinin düşüncəsinə görə, təsəvvüf aləmində ağıl və qəlb bir-birinə yardımçı olmalıdır ki, Haqqa, həqiqətə tez cətsinlər. Hətta mütəsəvviflərin fikrincə, insanın ağılı və ya qəlbində gerilik, qüsur olarsa, onlar səmada qanad acıb seyr edə bilməz və varlığa qovuşma məqamına yetişməzlər. Burada seyretmə - yola girmək, hansısa bir yol tutmaqla bərabər, mənəvi yolçuluğa başlamaq anlamı verən bir təsəvvüf terminidir. Seyri-süluku hər bir insan özünə təkbaşına təlqin edə bilər və ya mürşidinin də hüsurunda xüsusi təlimlər alaraqda bu yola girər. Lakin bir çox mütəsəvviflərin düşüncəsində bu yola yalnız mürşidlərin köməyi sayəsində yetişmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, XIII-XV əsr mütəsəvviflərinin yaradıcılığında mistik fəlsəfi duyum, şəriyyət və nəsihət vəhdət halında öz təzahürünü tapmaqla yanaşı, insana xas olan yetəri qədər ali məziyyətlər də aşılır.